

پیامدهای فردی و اجتماعی صبر و استقامت با تأکید بر آیات و روایات

پریسا جهاننیک^۱

چکیده

این مقاله با هدف پیامدهای فردی و اجتماعی صبر و استقامت با تأکید بر آیات و روایات تنظیم و در آن تلاش گردیده تا به این پرسش پاسخ داده شود که با توجه به آیات و روایات صبر و استقامت چه پیامدهای فردی و اجتماعی را به دنبال دارد؟ این تحقیق از نوع تحقیقات توصیفی می‌باشد و روش به کار رفته در آن کتابخانه‌ای بوده است. ابزار به کار رفته در جهت جمع‌آوری داده‌ها، فیش و تحلیل داده‌ها با استفاده از روش تحلیل محتوا انجام شده است. از مهم‌ترین نتایج این مطالعه می‌توان به این موضوع اشاره کرد که صبر از مهمترین ویژگی‌های اخلاقی است و عدم وجود آن در زندگی آسیب‌های فراوانی را به دنبال خواهد داشت. همچنین می‌توان مواردی همچون افزودن بر درجه ایمان و یقین و طمأنینه، اثرگذاری مثبت بر روح و روان انسان، در نظر داشتن سهل شدن با هر صعب شدن، مقاوم شدن در برابر شدائد، ظاهر شدن خصائل آشکار و نهان، ظفرمندی در مسیر تحقق اهداف را جزو پیامدهای فردی صبر برشمرد از طرفی صبوری کردن و استقامت پیامدهای اجتماعی فراوانی همچون سعادت و رستگاری، موفقیت، دینداری، دفع بدی با خوبی و جلب محبت، غلبه بر مشکلات را به دنبال دارد.

کلیدواژه: آیات، استقامت، صبر، روایات

^۱ - طلبه سطح دو حوزه علمیه صدیقه طاهره (س) انبارالوم

مقدمه

صبر و استقامت از ویژگی‌های برجسته انسانی هستند که در طول تاریخ مورد تأکید ادیان مختلف قرار گرفته‌اند، اما در آموزه‌های دینی اسلام به‌ویژه در قرآن کریم و روایات اهل بیت (ع) نقش ویژه‌ای دارند. این دو فضیلت اخلاقی نه تنها به عنوان راهی برای مقابله با مشکلات و چالش‌های زندگی مطرح شده‌اند، بلکه به عنوان ابزارهایی برای رسیدن به کمالات فردی و اجتماعی مورد توجه قرار گرفته‌اند. با این حال، پرسش اصلی این است که پیامدهای فردی و اجتماعی صبر و استقامت چیست و چگونه این ویژگی‌ها می‌توانند در بهبود شرایط زندگی فردی و اجتماعی افراد نقش ایفا کنند؟

این مسئله در حالی مطرح می‌شود که به نظر می‌رسد آموزش و ترویج فرهنگ صبر و استقامت در جامعه، به‌ویژه در شرایط پیچیده و پرچالش امروزی، می‌تواند موجب تحولی مثبت در فرد و جامعه گردد. از این رو، بررسی پیامدهای فردی و اجتماعی صبر و استقامت با تکیه بر آموزه‌های دینی و تطبیق آن‌ها با نیازهای روز جامعه، امری ضروری به نظر می‌رسد.

مطالعه و بررسی پیامدهای فردی و اجتماعی صبر و استقامت از آن جهت اهمیت دارد که این دو ویژگی در بهبود کیفیت زندگی فردی و ارتقای همبستگی اجتماعی نقش اساسی دارند. در دنیای امروزی که مردم با مشکلات و چالش‌های فراوانی روبه‌رو هستند، صبر و استقامت به عنوان ابزارهایی مؤثر برای مقابله با ناملایمات و حفظ سلامت روانی شناخته می‌شوند. از طرفی، این ویژگی‌ها در جامعه نیز می‌توانند به کاهش تنش‌ها، تقویت روابط انسانی و ایجاد یک فضای همبسته و هماهنگ کمک کنند.

با توجه به اهمیت فراوان موضوع مطالعات فراوانی در این زمینه صورت گرفته است که برای نمونه می‌توان به این موارد اشاره نمود: هادی سنچولی در سال ۱۴۰۳ مقاله‌ای منتشر کرده است تحت عنوان «ارزش صبر و استقامت از دیدگاه آیات و روایات» که در آن به بررسی ارزش‌گذاری و اهمیت صبر و استقامت پرداخته است.

همچنین مهرناز گلی و کنیز رضا بهادری در سال ۱۳۹۶ مقاله‌ای را به قلم تحریر در آورده‌اند با موضوع «جایگاه و آثار صبر در قرآن و روایات» که در آن موضوع صبر و مراتب، مصادیق و آثار آن در قرآن مورد بررسی قرار گرفته است. همچنین کتاب «سرّ پایداری» با موضوع اخلاق اسلامی از سوی معاونت فرهنگی اوقاف و امور خیریه در سال ۱۳۹۱ منتشر شده است که به مباحث صبر پرداخته است.

موضوعات عنوان شده بیشتر به ارزش و جایگاه صبر اشاره کرده‌اند و درباره پیامدهای فردی و اجتماعی آن سخنی به میان نیاورده‌اند لذا این مقاله درصدد آمد تا به این پرسش پاسخ دهد که با توجه به آیات و روایات صبر و استقامت چه پیامدهای فردی و اجتماعی را به دنبال دارد؟

صبر یکی از سجایای اخلاقی است که بدون آن تداوم زندگی و موفقیت ممکن نیست. این صفت اخلاقی به امور دینی اختصاص ندارد و هر انسانی برای هر اقدامی و هر هدف ریز و درشتی که در روزها، هفته‌ها و ماه‌ها و سال‌های زندگی خود دنبال می‌کند، باید به صبر که لازمه دستیابی به آن هدف‌هاست پایبند باشد. البته به هر میزان که هدف او بزرگ‌تر و دستیابی به آن دشوارتر و زمان برتر باشد، به همان میزان صبر بیشتری نیاز دارد. شاید به دلیل اهمیت حیات اخروی و بزرگی آن و نیز طولانی بودن زمان رسیدن به آن از نگاه بشر مادی، توصیه به صبر در قرآن کریم زیاد تکرار شده است. مقصود این نوشتار، مطلق صبر نیست؛ بلکه صبر از منظر قرآن کریم و نیز متون روایی بررسی می‌شود.

قرآن کریم می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اصْبِرُوا وَصَابِرُوا وَرَابِطُوا وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ؛ ای اهل ایمان در کار دین شکیبا باشید و یکدیگر را به صبر و مقاومت سفارش کنید و مہیا و مراقب کار دشمن بوده و خداترس باشید، باشد که پیروز و رستگار گردید.»^۱

واژه‌شناسی صبر

«صبر» در لغت به معنای خویشتن داری از جزع و فزع هنگام سختی است.^۲ برخی، صبر را خصلتی مرکب از وقار و شجاعت دانسته‌اند^۳ و برخی صبر را نگهداری نفس از بی‌تابی، غضب، زبان از شکوه و شکایت، و جوارح از تشویش و کارهایی چون گریبان چاک زدن دانسته‌اند.^۴ قرآن کریم نیز صبر را برابر جزع و بی‌تابی دانسته است.^۵ از این رو صبر به معنای «خود نگهداری و ثبات» است.^۶ بر این اساس صبر یکی از صفات بازدارنده است و آدمی را از بی‌تابی و عنان اختیار از کف دادن باز می‌دارد و نشان‌گر توان بالای تحمل سختی‌ها و مقاومت در برابر ناملایمات است. انسان صبور، بر خود مسلط است و به سبب سختی‌ها دست از تلاش برنمی‌دارد و همچون کوه استقامت می‌ورزد. این معنا بیان‌کننده آن است که محل صبر، هنگام سختی‌هاست و ویژگی مشترک تمام سختی‌ها آن است که با طبع انسان سازگار نیست و نفس انسان به طور طبیعی از آن گریزان است. بر این اساس هنگام رفاه و گشایش و آسایش، صبر معنا ندارد و در آسانی‌ها جای بحث از صبر نیست.

از آن جا که صبر به معنای حبس نفس و خود نگهداری است، برخی آن را به روزه معنا کرده، به همین علت صبر در آیه ۱۵۳ سوره بقره را به معنای روزه دانسته‌اند، اما به نظر می‌رسد تفسیر صبر به روزه، از باب تطبیق

۱- سوره مبارکه آل عمران، آیه ۲۰۰

۲- ابن منظور، لسان العرب، ج ۴، ص ۴۳۷

۳- راغب اصفهانی، مفردات الفاظ القرآن، ص ۲۷۳

۴- ابن حمید، نضرۃ النعیم، ج ۶، ص ۲۴۴۲

۵- سوره مبارکه ابراهیم، آیه ۲۱

۶- جوادی آملی، نضرۃ النعیم، ج ۶، ص ۲۴۴۲

مفهوم بر مصداق است، نه تفسیر مفهومی؛ یعنی روزه معنای صبر نیست، بلکه یکی از مصادیق کامل صبر است.^۱

البته برخلاف آنچه بعضی تصور می‌کنند، صبر هرگز به معنای تحمل بدبختی‌ها و تن دادن به ذلت و تسلیم در برابر سختی‌ها و پذیرش شکست نیست. صبر و شکیبایی، پایداری و استقامت در برابر مشکلات و حوادث و ناملایمات است. به این دلیل است که در قرآن کریم، صبر از مهم‌ترین و محکم‌ترین امور برای رسیدن به اهداف کوچک و بزرگ دانسته شده است^۲ و در حدیث شریفی به نقل از امیرالمؤمنین (ع) آمده که: «بر شما باد به صبر و استقامت؛ که صبر در برابر ایمان همچون سر است در مقابل تن. تن بی سر فایده‌ای ندارد، همچنین ایمان بدون صبر ناپایدار و بی‌نتیجه است.»^۳

صاحب تفسیر مواهب الرحمن نیز در تفسیر آیه «اسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ»^۴ می‌نویسد: «صبر در این جا به معنای مقاومت انسان در برابر مکروهات و سختی‌هاست و چون متعلّق صبر ذکر نشده، از آن عمومیت فهمیده می‌شود؛ یعنی از صبر در تمام امور خود کمک بگیرید؛ زیرا کلید سعادت‌مندی و موفقیت در امور، صبر است. پس صبر در همه امور نیکوست و همواره محبوب است؛ زیرا مادر همه فضایل اخلاقی است و زمینه‌ساز کمال و سعادت انسان است به ویژه اگر در مورد تکالیف الهی نیز مراعات شود.»^۵

ناگفته نماند که صبر، صفت و ملکه نفسانی است. این ویژگی همانند دیگر فضایل اخلاقی، در عمل نمایان می‌شود. از این رو تا زمانی که صبوری انسان در رفتار او متجلی نشده، چندان آشکار نمی‌شود و به راحتی نمی‌توان صاحب این فضیلت را صبور خواند. پس برای اتصاف به این فضیلت اخلاقی باید در سختی‌ها و ناملایمات با یادآوری نتایج ارزنده صبر، راه شکیبایی و مقاومت را بر خود هموار ساخت و با تمرین مستمر، به تدریج این فضیلت را در وجود خویش تقویت کرد. برای مثال، شکیبایی افراد هنگام معطلی در ترافیک و پشت چراغ راهنمای چهار راه‌ها، در شهرهای بزرگ و پُرترافیک بسیار بیشتر از افرادی است که در شهرهای کوچک و کم ترافیک زندگی می‌کنند. این شکیبایی به سبب معطلی هر روزه آنان در ترافیک و پذیرش ترافیک به عنوان واقعیت زندگی خود بوده است. نتیجه این تمرین هر روزه و مستمر افزایش صبر در ترافیک و حفظ

۱- همان، ج ۷، ص ۵۸۴

۲- سوره مبارکه لقمان، آیه ۱۷

۳- نهج البلاغه، حکمت ۸۲

۴- سوره مبارکه بقره، آیه ۱۵۳

۵- افقهی سبزواری، مواهب الرحمن فی تفسیر القرآن، ج ۲، ص ۱۶۳

آرامش خواهد بود. بنابراین تمرین به صبر می‌تواند این فضیلت را در انسان ایجاد و تقویت کند و میزان شکیبایی در ناملایمات را افزایش دهد.

اهمیت صبر

در قرآن کریم بیش از صد مرتبه موضوع «صبر» مطرح^۱ و به آن توصیه و تأکید شده است. فراوانی تأکید به صبر در این کتاب راهنما، بیان‌گر آن است که صبر از فضایل اخلاقی درجه دو و مکمل نیست، بلکه حاکی از اهمیت صبر و لزوم آن برای انسان در امور مادی و معنوی و دنیوی و اخروی است و بی‌شک بدون تمسک به صبر در هیچ امری توفیقی حاصل نمی‌شود. از این رو خداوند صبر را یکی از مهم‌ترین امور در زندگی دانسته و فرموده است: «وَلَمَنْ صَبَرَ وَغَفَرَ إِنَّ ذَلِكَ لَمِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ» و هر که شکیبایی ورزد و درگذرد، هر آینه آن از مهم‌ترین کارهاست.^۲

یکی از زیباترین جملات که علی‌رغم کوتاهی عبارت، اهمیت و کارکرد صبر را بیان می‌کند، حدیث شریفی است از امیرالمؤمنین (ع) که فرموده است: «صبر، کلید گشایش است.»^۳ بی‌گمان برای رسیدن به اهداف خود، از تلاش و کوشش گریزی نیست. پس اگر انسان در مسیر دستیابی به هدف، تحمل سختی‌ها را بر خود هموار نکند، تلاش‌ها را نیمه تمام خواهد گذاشت و پیش از آن که به نتیجه تلاش خود برسد و میوه تلاش و صبر را در قبال سختی‌ها بچیند، از ادامه کار صرف نظر کرده، باز می‌ایستد.

از قدیم گفته شده که نابرده رنج گنج میسر نمی‌شود/ مزد آن گرفت جان برادر که کار کرد.

همچنین در شعر عربی آمده که: «لَا تَحْسَبِ الْمَجْدَ تَمَرًا أَنْتَ تَأْكُلُهُ لَنْ تَبْلُغَ الْمَجْدَ حَتَّى تَلْعَقَ الصَّبْرَ! گمان مبر شوکت و آقایی، خرمایی است که تو آن را می‌خوری، به شوکت و آقایی نخواهی رسید مگر آن که به صبر ملتزم باشی.»^۴ البته باید توجه داشت که وجود انسان، با صبر عجین است و بدون آن امورش سپری نمی‌شود. در حقیقت، هنگام تعارض خواست و تمایلات شهوانی انسان با فرامین عقل، صبر تحقق پیدا می‌کند؛ اگر انسان هوای نفس و شهواتش را نادیده گیرد و به حکم عقل یا آموزه‌های دین عمل کند.

بنابراین صبر عبارت است از: توان ثبات محرک‌های عقلی و دینی هنگام محرک شهوت.^۵ و اگر این توان در آدمی نباشد، هرگز در امور خویش توفیقی به دست نخواهد آورد. لذا دیده می‌شود که با آیاتی نظیر «لَقَدْ خَلَقْنَا

۱- در قرآن ۱۰۳ بار از صبر یاد شده که از اهمیت فراوان آن حکایت می‌کند. ر. ک: تفسیر تسنیم، ج ۷، ص ۵۷۱ به بعد

۲- سوره مبارکه شورا، آیه ۴۳

۳- حرانی، تحف العقول، ص ۲۰۷

۴- القرطوبی، الصبر فی القرآن، ص ۱۶

۵- فیض کاشانی، المحجۀ البیضاء، ج ۷، ص ۱۱۰

(۲) موفقیت: در زندگی فردی و اجتماعی بدون شکیبایی و استقامت در راه هدف قابل تحقق نیست قرآن کریم خطاب به مؤمنان می‌فرماید: «... ان یکن منکم عَشْرُونَ صَابِرُونَ یَغْلِبُوا مِائَتَیْنِ وَاِنْ یَکُنْ مِنْکُمْ مِائَةٌ یَغْلِبُوا أَلْفًا مِنْ الَّذِیْنَ کَفَرُوا...»؛ اگر از شما بیست نفر صابر باشند بر دویست نفر چیره می‌شوند و اگر از شما صد نفر صابر باشند بر هزار نفر از کافران چیره می‌شوند.^۱

پیامبر اکرم (ص) فرمودند: «با صبر انتظار گشایش می‌رود و کسی که پیوسته دری را بکوبد عاقبت آن در به رویش باز می‌شود.»^۲ هم چنین امام علی (ع) در جنگ صفین به یارانش فرمودند: «به راستی و پایداری تکیه کنید، زیرا پس از پایداری است که پیروزی بر شما نازل خواهد شد.»^۳ آری به واسطه‌ی صبر انسان از بسیاری از آفات در زندگی در امان خواهد ماند.

(۳) دینداری: انسان در زندگی یا در آسایش است که باید در آن حال شکرگزار باشد یا در حال سختی و گرفتاری است که باید صبور باشد. از سوی دیگر صبر بر طاعت، صبر بر معصیت و صبر بر مصیبت تقریباً تمامی رفتارهای دینی را پوشش می‌دهد. همان گونه که از آموزه‌های دینی برداشت می‌شود صبر از خصلت‌هایی است که انسان را به کمال ایمان می‌رساند: «هیچ بنده‌ای حقیقت ایمانش را کامل نمی‌کند مگر این که در او سه خصلت باشد دین شناسی، تدبیر نیکو در زندگی و شکیبایی در مصیبت‌ها و بلاها.»^۴

(۴) دفع بدی با خوبی و جلب محبت: خداوند در آیات ۳۴ و ۳۵ سوره فصلت به یکی از آثار صبر اشاره می‌فرماید: «وَلَا تَسْتَوِی الْحَسَنَةُ وَلَا السَّیِّئَةُ ادْفَعْ بِالَّتِی هِیْ أَحْسَنُ فَإِذَا الَّذِی بَیْنَكَ وَ بَیْنَهُ عَدَاوَةٌ کَأَنَّهُ وَلِیٌّ حَمِیمٌ * وَ مَا یُلْقَاهَا إِلَّا الَّذِیْنَ صَبَرُوا وَ مَا یُلْقَاهَا إِلَّا ذُو حَظٍّ عَظِیمٍ؛ نیکی و بدی یکسان نیست. بدی را به بهترین شیوه دفع کن با این برخورد متین و نیک ناگاه کسی که میان تو و او دشمنی است چنان شود که گویی دوستی نزدیک و صمیمی است. این بهترین شیوه را جز کسانی که صبر کردند نمی‌یابند و جز کسانی که بهره‌ی بزرگی دارند به آن نمی‌رسند.»^۵ «و ما یلقاها إلا الذین صبروا» در بیان مدح خصلت دعوت که از خصلت‌هایی است که با صبر و بردباری می‌توان به آن نائل گشت و به سهولت هرگز بدست نخواهد آمد که شخص در دعوت بحق تحمل ناگواری‌ها و غیظ و خشم خود را از سخنان ناهنجار مردم فرونشاند و در برابر

۱- سوره مبارکه انفال، آیه ۶۵

۲- کراجکی، کنزالفوائد، ج ۱، ص ۱۴۰

۳- خامنه‌ای، گفتاری در باب صبر، ص ۶۸

۴- ابن شعبه حرانی، تحف العقول، ص ۴۴۶

۵- سوره مبارکه فصلت، آیه ۳۴ و ۳۵

آزار و اذیت‌های مردم فرومایه صبر و بردباری و خونسردی از خود نشان دهد تا بتواند به دعوت و نصیحت خود ادامه دهد و قلوب قاسیه مردم را ملایم و شنوا گرداند.^۱

انسان‌ها به طور طبیعی واکنش متقابلی انجام می‌دهند و اگر نیکی از کسی ببینند می‌کوشند نیکی کنند و کمتر کسی است. که در برابر نیکی بدکاری کند. هم چنین کمتر کسی است که در برابر بدی دیگران اقدام به نیکی کند و بدی را به نیکی پاسخ دهد. اما کسانی که صبر پیشه کرده‌اند هرگز براساس رفتارهای دیگران واکنش نشان نمی‌دهند؛ بلکه سعی می‌کنند براساس اخلاق و آموزه‌های انسانی و الهی پاسخ دهند. این گونه است که در برابر بدی دیگران اقدام به نیکی می‌کنند و نشان می‌دهند که همانند دیگران نیستند بلکه در یک مرتبه بالاتر از اخلاق و انسانیت قرار دارند.

صبر پیشگی عامل نیکی در برابر بدی دیگران است یعنی به جای مقابله به مثل کار نیک می‌کند و رفتاری برتر از خود بروز می‌دهد بنابراین از دیگر آثار صبر در برابر بد رفتاری‌های دیگران و دفع آن به بهترین شیوه می‌توان به جلب دوستی دیگران و زمینه برطرف شدن دشمنی‌ها اشاره کرد.

بر اساس آیات قرآن کریم صبر پیشگی زمینه ساز عفو و گذشت از بدی دیگران است: «وَإِنْ عَاقَبْتُمْ فَعَاقِبُوا بِمِثْلِ مَا عُوقِبْتُمْ بِهِ وَلَئِنْ صَبَرْتُمْ لَهُوَ خَيْرٌ لِلصَّابِرِينَ؛ و اگر مجازات کردید پس فقط به مانند ستمی که به شما شده مجازات کنید و اگر شکیبایی ورزید و از مجازات کردن بگذرید این کار برای شکیبایان بهتر است.»^۲ مفسران در معنای جمله «و لئن صبرتم لهو خیر للصابرین» گفته‌اند که اگر بر تلخی عقاب کفار بسازید و در مقام تلافی برنیاید برای شما بهتر است چون این صبر شما در حقیقت ایثار رضای خدا و اجر و ثواب او بر رضای خودتان و تشفی قلب خودتان است در نتیجه عمل شما خالص برای وجه کریم خدا خواهد بود علاوه بر این گذشت کار جوانمردان است و آثار جمیلی در پی دارد.

۵) غلبه بر مشکلات: نقش صبر در غلبه بر دشواری‌ها قابل انکار نیست صبر مانع از پای درآمدن انسان در مواجهه با مشکلات است و مشکلات را برای فرد آسان می‌کند. بر همین اساس انسان باید برای رویارویی با مصیبت‌ها و بلاهایی که بر وی هجوم می‌آورد خود را آماده کند.

امیر المؤمنین (ع) در این باره می‌فرماید: «انسان شکیبا پیروزی را از دست نمی‌دهد. اگر چه زمانی طولانی بر او بگذرد.»^۳ یکی دیگر از نتایج صبر این است که انسان صبور از ارتکاب گناهانی همچون جزع بر قضای خداوند

۱- حسینی همدانی، انوار درخشان در تفسیر قرآن، ج ۱۴، ص ۴۲۸

۲- سوره مبارکه نحل، آیه ۱۲۶

۳- مجلسی، بحارالانوار، ج ۶۸، ص ۹۵

ایمن است و بر صبوری خود پاداش می‌گیرد حضرت علی(ع) به اشعث بن قیس که در مرگ فرزندش بی‌تابی می‌کرد فرمود: «اگر صبر کنی مقدرات بر تو جاری می‌شود و تو پاداش خواهی داشت و اگر صبر نکنی باز هم مقدرات مسیر خود را طی می‌کند و وزر گناه بر تو خواهد بود پس جوانیت را قبل از پیری و صحت را قبل از مرضت غنیمت بشمار و مرگ را همیشه نصب العین خود قرار ده و خود را با عمل صالح مهیا و آماده آن نما و از اشتغال به غیر خود بپرهیز زیرا مرگ به طرفت می‌آید.»^۱

^۱ - شهید ثانی، آرام بخش دل داغدیدگان، ص ۴۴

نتیجه‌گیری

در آیات قرآن و روایات معصومین، اهمیت صبر و استقامت به‌طور فراوانی تأکید شده است و به‌عنوان یکی از ارکان تربیت فردی و اجتماعی معرفی گردیده است. از جنبه فردی، صبر موجب افزوده شدن درجه ایمان و یقین انسان می‌شود و در نهایت باعث آرامش روانی و طمأنینه می‌گردد. همچنین فرد صبور در مواجهه با سختی‌ها مقاوم‌تر شده و قدرت مقابله با چالش‌ها را پیدا می‌کند. این ویژگی نه‌تنها موجب رشد درونی انسان می‌شود، بلکه خصائل پسندیده‌ای چون صداقت، شجاعت و دلسوزی در او بروز می‌کند و در مسیر تحقق اهداف، به پیروزی و موفقیت می‌رسد.

از سوی دیگر، صبر و استقامت در سطح اجتماعی نیز پیامدهای قابل توجهی دارند. در جامعه‌ای که افراد آن با صبر و استقامت زندگی می‌کنند، سعادت و رستگاری جمعی محقق می‌شود و با دفع بدی‌ها و مشکلات از طریق خوبی و صبر، روابط میان افراد تقویت می‌شود. این ویژگی در نهایت موجب جلب محبت و همبستگی اجتماعی می‌شود و به رفع مشکلات جامعه و دستیابی به موفقیت‌های مشترک کمک می‌کند. بنابراین، با توجه به آموزه‌های دینی، صبر و استقامت نه‌تنها برای فرد، بلکه برای جامعه نیز ارزش‌های عظیمی را به همراه دارد که در نهایت به پیشرفت و رشد پایدار منتهی می‌شود.

منابع و مآخذ

* قرآن کریم

* نهج البلاغه

- ۱) ابن حمید، صالح بین عبدالله، نضرۃ النعیم، عربستان: دارالوسیلہ، چاپ چهارم، ۱۴۲۶
- ۲) ابن شعبه حرانی، حسن بن علی، تحف العقول، قم: موسسه فرهنگی دارالحدیث، چاپ پنجم، ۱۳۹۳
- ۳) ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، چاپ اول، ۱۳۸۵
- ۴) افقهی سبزواری، سید عبدالاعلی، مواهب الرحمان فی تفسیر القرآن، قم: انتشارات دارالتفسیر، چاپ پنجم، ۱۳۸۹
- ۵) القرضاوی، یوسف، الصبر فی القرآن، شیراز: انتشارات ایلاف، چاپ اول، ۱۳۹۷
- ۶) تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد، غررالحکم و دررالکلم، قم: موسسه فرهنگی دارالحدیث، چاپ هشتم، ۱۳۹۵
- ۷) جوادی آملی، عبدالله، ادب فنای مقربان، قم: انتشارات اسراء، چاپ دهم، ۱۳۹۴
- ۸) حبیبیان، احمد، مرز فضائل و رزائل اخلاق، قم: مطبوعات دینی، چاپ اول، ۱۳۸۲
- ۹) حسینی همدانی، محمد، انوار درخشان در تفسیر قرآن، تهران: انتشارات قاموس، چاپ اول، ۱۳۷۴
- ۱۰) خامنه‌ای، سیدعلی، گفتاری در باب صبر، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، چاپ اول، ۱۳۸۳
- ۱۱) راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات الفاظ القرآن، قم: ذوی القربی، چاپ سوم، ۱۳۸۳
- ۱۲) فیض کاشانی، محمد بن مرتضی، المحجۃ البیضاء، تهران: انتشارات فرهوش، چاپ اول، ۱۳۹۶
- ۱۳) کراجکی، محمد بن علی، کنزالفوائد، تهران: مجمع ذخائر اسلامی، چاپ اول، ۱۳۸۳
- ۱۴) کلینی، محمد بن یعقوب، اصول کافی، تهران: انتشارات دارالثقلین، چاپ چهارم، ۱۳۹۳
- ۱۵) مجلسی، محمد باقر بن محمدتقی، بحارالانوار، تهران: انتشارات اسلامی، چاپ چهارم، ۱۳۸۴
- ۱۶) مفید، محمد بن محمد، الارشاد فی معرفه حجج الله علی العباد، قم: انتشارات تهذیب، چاپ پنجم، ۱۳۹۳
- ۱۷) مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، تهران: انتشارات اسلامی، چاپ سیزدهم، ۱۳۷۳